॥ श्रीरस्तु ॥

भासकथासारः ॥

प्रथमो भागः ।

BHASAKATHASARA

Part I

BY

Y. MAHALINGA SASTRI M. A., B. L.
SAHITYA CHANDRASALA,
TIRUVALANGADU, (Tanjore Dist.)

(Fourth Edition, 1200 Copies)

SRINIVASA PRESS, THIRUVAIYARU.

June 1955

॥ श्रीरस्तु ॥

भासकथासारः ॥

प्रथमो भागः ।

BHASAKATHASARA

Part I

BY

Y. MAHALINGA SASTRI M. A., B. L.
SAHITYA CHANDRASALA,
TIRUVALANGADU, (Tanjore Dist.)

(Fourth Edition, 1200 Copies)

SRINIVASA PRESS, THIRUVAIYARU.

June 1955

॥ श्रीरस्तु ॥

भासकथासारः ॥

प्रथमो भागः ।

BHASAKATHASARA

Part I

BY

Y. MAHALINGA SASTRI M. A., B. L.
SAHITYA CHANDRASALA,
TIRUVALANGADU, (Tanjore Dist.)

(Fourth Edition, 1200 Copies)

SRINIVASA PRESS, THIRUVAIYARU.

June 1955.

FOREWORD

Sanskrit literature for all its great merit is deficient in simple prose narratives on interesting themes and it is therefore a matter for satisfaction that Mr. Y. Mahalinga Sastri should have conceived the happy idea of supplying a manifest want by presenting us with summaries of the narratives of the plays ascribed to Bhasa. Whatever their origin, the originality and interest of these dramas are beyond question, and no better introduction to their study could be imagined than these versions, which capture the spirit and attraction of the poet's work. The style is worthy of the subject matter ; it is natural, clear, precise, free from artificiality and complexity, and flows easily, avoiding the temptation to indulge in ornament for its own sake which renders so much of Sanskrit literature inaccessible to younger students. The book may confidently be commended as a valuable aid for the study of Sanskrit.

The University of Edinburgh
2nd February, 1938.

A. Berriedale Keith.

CONTENTS

	Pages
बालचरितम् ।	१—११
मध्यम व्यायोगः ।	१२—१५
पाञ्चरात्रम् ।	१६—२०
दूतवाक्यम् ।	२१—२३
दूतघटोत्कचम् ।	२४—२७
कर्णभारः ।	२७—२९
ऊरुभङ्गः ।	३०—३४

॥ श्रीरस्तु ॥

भासकथासारः ॥

प्रथमो भागः ।

बालचरितम्

आपादितप्रलयसुप्तजगत्प्रबोधा
धिन्वन्तु सत्कविवचस्सुभगा मुरारेः ।
नाभिह्रदोच्छ्वसदुदारविरिञ्चिसद्म-
पद्मोदरप्रथमसौरभवीचयो नः ॥ १ ॥

तमालदलमेचकस्तरणिनन्दिनीखेलनः
स्मरालसनितम्बिनीवलयलोचनानन्दनः ।
भुवो भरणविभ्रमं दधदलीकगोपार्भकः
स कोऽपि मुरलीकलक्वणितमोहनः पातु वः ॥ २ ॥

आसीदखिलभुवनमण्डनायमाना शूरसेनेष्वखण्डश्रीनिधानं मथुराभिधाना राजधानी । तां किल परिपालयतो यदुवंशावतंसस्य राज्ञः प्रजानुरञ्जनव्यग्रस्योग्रसेनस्य कंसो नाम नृशंसस्तनय आसीत् ।

अथैष यौवनारम्भे वर्तमानः पापात्मा पितरं परिणतवयसं सिंहासनात् प्रच्याव्य, प्रक्षिप्य च बन्धने, स्वयमग्रहीद्राज्यधुराम् अपीडयच्च प्रजाः, अद्रुहद्रात्मसंबन्धिभ्यो वृष्णिकुलप्रसूतेभ्योऽपि, अभ्यवर्तत नयविहीने हीने मार्गे, अभवच्च साधुभीषणो दुर्जनोपसेवितः, यस्य नाम्नि श्रुतेऽपि जना उद्विजन्ते स्म।

२. स कदाचित् कृतापराधो मधूकमहर्षिणा, "स्वसुर्वसुदेवदयिताया देवक्या गर्भान्मृत्युमवाप्स्यसि" इति शप्तस्तौ दम्पती कारायां निगृह्य, प्रसूतमात्राणि च तयोरपत्यान्याच्छिद्य स्वयमवधीत्। एवमौग्रसेनिना क्रूरकर्मणा हतेषु षट्सु बालकेषु देवक्याः, लोकानामभयप्रदानार्थं देवरूपिण्यां तस्यां सुतविडम्बनया साक्षादेव रथाङ्गपाणिराविरासीत्। तस्मिन्नवसरे पुष्पमयी वृष्टिर्दिवः पपात, विनेदुर्देवतूर्याणि, ननृतुरप्सरसः, प्रसेदुः साधुमनांसि, मम्लावसुरश्रीः, दुरात्मनः कंसस्य दुरुदर्कसूचनानि निमित्तानि च संबभूवुः। तथा हि— उद्भ्रान्तविद्युद्दाममासीन्नभः, अतिरभसोच्चलितचण्डवातानुविद्धजलधरपटलनिर्घोषैः पतितहर्म्यशिखरा चकम्पे मेदिनी । अथ तैस्तैर्निमित्तैरानकदुन्दुभिः जातस्य रोहिणीरमणसुषमातिशयमनोहरस्य बालकस्य महाप्रभावतामनुमिमानः, स्वस्मिन्नुत्प्रेक्षमाणश्च दैवानुकूल्यं, "सप्तमोऽयं मम दीर्घायुः मा यासीत् कंसेन मृत्युम्" इति निश्चित्य, कथमपि समाश्वासितायाः प्रणयिन्या अङ्कादादाय मन्दरगिरिप्रतिमगरिमाणं निरुपमानं तमात्म-

जन्मानम् अर्धरात्र एव प्रसुप्तजनात् सत्वरं नगरान्निरगात् ।

३. गच्छंश्च ज्योत्स्नोपरोधिनि तस्मिन् दुर्दिनान्धकारे, प्रभाववता कुमारेणोपदर्शितया प्रभया कृतोपकारः मध्येमार्गमापतितां कालिन्दीं स्वयमात्मानं द्विधा विभज्य दर्शिततलामयत्नेन संततार बालानुभावविस्मितः सस्मितो वसुदेवः । उत्तीर्णश्च परितो विलोकयन्नेष नन्दगोकुलोपकण्ठस्थमात्मानमन्वबुध्यत ।

४ तत्र च, "प्रभाते द्रक्ष्यामि कार्यसिद्धये व्रजाधिनाथमात्मनो मित्रं नन्दगोपम्" इति चिन्तयन् यावदसौ कस्यचिन्न्यग्रोधतरोर्मूलमाश्रयति विश्रमाय, तावदनेनानुस्मृतः स एव नन्दगोपो हस्ताभ्यां कांचिन्मृतदारिकामालम्ब्य रुदन् तत्प्रदेशमुपासदत् । स च समाहूय वसुदेवेन दारिकावृत्तान्तं पृष्टः, "अद्यार्धरात्रे अस्माकं कुटुम्बिन्या यशोदया प्रसूतेयं दारिका सद्यः प्राणैः व्ययुज्यत । सा च तपस्विनी क्लेशमोहिता नाद्यापि जानाति दारिका वा दारको वा जात इति । अहमपि घोषे श्वो निर्वर्तयिष्यमाणस्येन्द्रयज्ञस्य नाम गोपोत्सवस्यानया वार्तया विघ्नमनिच्छन् रहसि स्वयमेवैनामादाय निर्गतः" इत्युक्त्वा, काष्ठभूतमपि तं कलेबरं वत्सलत्वात् त्यक्तुमशक्नुवन् परं रुरोद ।

५. " सखे मा शोचीः । गृह्यतां तत्प्रतिरूपकः सप्तमोऽयं दीर्घायुर्मम पुत्रः । नास्ति मम पुत्रेषु भाग्यं, यस्य किल षट्सूनवः कंसेन

दुरात्मना निधनमुपनीताः। अस्मिन् कुरु निरन्तरं प्रेम। दग्धभूयिष्ठ-शेषं यादवानां कुलबीजमेतद्यत्नेन परिरक्ष्यताम्" इति तमाश्वासयन् वसुदेवो निजांशुकनिगूहितं राजीवलोचनं बालकं तस्मै स्वयमुपानयत्।

६ मृतदारिकाग्रहणादशुचिमात्मानं मन्वानो नन्दगोपो यदा घोषोचितमाचारमनुरुध्य पांसुना शुद्धिकर्म व्यधित्सत, तदा बालक-प्रभावेण धरणीं भित्त्वा युगप्रमाणा सलिलधारोत्थिता। तया च कृतशौचविधिः प्रमोदमेदुरः सादरं स नयनानन्दनं तमादित्सत नन्दनम्। किं तु यः समभिद्रवन्तमपि विदारयितुं वृषभं शृङ्गे गृहीत्वा मोचयति, पङ्कनिमग्नान् भाण्डशकटान् लीलयैवाघट्टयति, तस्यापि नन्दगोपस्य स बालो मन्दरगिरिसमानेन गरिम्णा दुर्वहोऽभवत्।

७. विस्मयमाने च तस्मिन्, भगवतो नारायणस्य दानवोप-मर्देष्वमोघवीर्याण्यसाधारणलाञ्छनानि पञ्चायुधानि शार्ङ्ग-शङ्ख-चक्र-कौमोदकी-नन्दकाः, वरवाहनं गरुडश्च, मनुष्यलोकमवतीर्णं बालकरूपं तमनुचरितुं गोपालकच्छद्मना घोष एवावतरिष्यन्तः समुपतस्थिरे। तेषु चक्रायुधं सुदर्शनो नाम भगवन्तमभिवन्द्य कार्यगौरवमपेक्षमाणो, "जनस्यास्य लघुत्वयोगात् प्रसादं कर्तुमर्हति देवः" इति प्रार्थयामास। ततो नन्दगोपेऽपि, "राजदारक! नमस्ते, नमस्ते। गोपजनस्य त्वां

ग्रहीतुं को बलपराक्रमः" इति दैन्यमालम्बमाने, स बालकः सद्यस्तस्य हस्ततुलनीयोऽभवत् ।

८. अथ समादाय बालकं प्रभातायां रजन्यां नन्दगोपो वसुदेवमापृच्छ्य कृतकृत्यमात्मानं मन्वानः प्रतिन्यवर्तत । निर्गते च तस्मिन्, मधुराभिमुखं प्रस्थास्यमानो वसुदेवः प्रत्यागतप्राणां रुदतीं नन्दगोपविसृष्टां दारिकामालक्ष्य, सादरमादाय च, पूर्ववद्दत्तावकाशां यमुनामुत्तीर्य देवकीसदनं प्राविशत् ।

९. श्रीनाथावतरणमहितायामस्यां रजन्यामौग्रसेनेश्चिरेणापि दूरीबभूव निद्रा । चिन्तायस्तचेतसः स्फुरन्ति स्म तस्य पुरतो मूर्तानीवात्मनो दुरितानि काश्चन चण्डालकन्यकाः, "अस्माकं कन्यकानां त्वया सह विवाहो भवतु" इत्यभीक्ष्णमश्लीलमाचक्षाणाः; याश्च निर्भर्त्सयमाने तस्मिन् सहसा अन्तरधीयन्त । ततश्चेतः समाधातुमभ्यन्तरं प्रविविक्षुमसुं निवारयन्नाविरभूदञ्जनराशिसवर्णो भीमोग्रदंष्ट्रवदनः पिङ्गलाक्ष उल्कां प्रगृह्य साक्षादेव मधूकशापः । स च "हृदयं तव प्रवेक्ष्यामि" इत्यभिधाय सहसा प्रनष्टः । इत्थंभूतैः प्रतिभासैर्व्याकुलित मनाः कंसो नयनविश्रमसिच्छन् शय्यामुपगम्य क्षणान्निद्रावशो बभूव । तदा लब्धान्तरः स शापो विष्णोराज्ञेति प्रतिपाद्य राज्यश्रियं कंसशरीरान्निर्वास्य, ज्येष्ठाकालरात्रिमहानिद्राप्रभृतिभिः दुर्देवताभिः परिवृतः 'प्राप्नोमि मुनिशापस्त्वामचिरान्नाशमेष्यसि' इति गृणंस्तमाविशत् ।

2

अथोषसि प्रबुध्यमानः कंसः पुनः पुनः सम्भवद्भिर्भूकम्पोल्कापातवातोद्भ्रमणादिभिः किमप्यत्याहितमाशङ्कमानः कार्तान्तिकैः संमन्त्रयामास ।

१० तैश्च—

"भूतं नभस्थलनिवासि नरेन्द्र नित्यं
कार्यान्तरेण नरलोकमिह प्रपन्नम् ।
आकाशदुन्दुभिरवैः समहीप्रकम्पै-
स्तस्यैष जन्मनि विशेषकरो विकारः" ॥

इति विज्ञापितो "ज्ञायतां या काप्यद्य प्रसूतवती वा" इति कञ्चुकिनमाज्ञापयामास । विदित्वाऽऽगतः स न्यवेदयत्, "देव देवकी खलु प्रसूतवती" इति । श्रुत्वैवं पापहृदयः कंसो मधूकशापत्रस्यन्मनाः, "बालिकेति कृपास्पदमिदमपत्यं जीवतु त्वत्प्रसादेन" इति बहुधा कृतप्रार्थनौ देवकीवसुदेवावनादृत्य, धात्र्या हस्तेन दारिकामानाय्य, सरोषमाच्छिद्य, "एष विफलो मयि मधूकशापः" इति भूमावविद्धयत् ।

११. तत्क्षण एव तत्तोकमुद्यतशूलमुग्रदर्शनं कात्यायनीरूपमाबभार । कात्यायनीमावृत्य कुण्डोदरशूलनीलमनोजवादयस्तस्याः पार्षदाः समुदतिष्ठन् । अथ देवी, "कंसक्षयार्थमेव प्रसूताहं वसुदेवकुले । सपरिवारा च गोपालवेषप्रच्छन्ना घोष एवावतरिष्यामि भगवतो दामोदरस्य बाललीलाविभूतिमनुभवितुम्" इत्युदीर्य सद्यः सानुगा तिरोबभूव । तदा भयविस्मयाकुलहृदयः कंसो दुर्निमित्तानामेषां विपुलं शान्तिकर्म विधातुं मनो दधे ।

१२ दामोदरप्रवेशेन नन्दगोकुले प्रतिक्षणमुल्लास समृद्धिर-दृष्टपूर्वा। बहुलीभूतामिमां नन्दसूनुप्रशस्तिमाकर्ण्य, कात्यायनीवचांसि च स्मरन्, कंसः स्वशिक्षणार्थमवतीर्णममुं देवताविशेषमाशङ्क्य, तं बाल्य एव घातयितुं राक्षसान् न्ययूयुजत्। तत्र प्रथमं पूतना नाम राक्षसी दामोदरं नन्दगोपवधूवेषेण विषदिग्धस्तनं पाययन्ती पयसीव प्राणेष्वपि तेन चूषिता ममार। मासजात एष शकटासुरमाततायिनं पादाघातेन चूर्णयामास। अथ कतिपयमाससञ्जातचङ्क्रमणशक्तिर्नन्द-किशोरः तत इतः सञ्चरन्नज्ञातप्रवेशापक्रमणो गोपगृहेषु दधि-क्षीरनवनीतादीनि गव्यानि प्रतिदिनमचूचुरत्, स्वैरं निजकेलिसब्रह्म-चारिभ्यः सखिभ्यश्च विभाजयाञ्चक्रे। अस्य च दुर्नयं गोपाङ्गनाः यशोदायै न्यवेदयन्। तद्दाक्षिण्येन नन्दगोपी निरूपितागसं सुत-मुलूखले रज्ज्वा बबन्ध। महाप्रभावो बालकस्तेनैवोलूखलेन प्रच-लितः स्वसमिद्रोग्धुमुपस्थितौ वृक्षरूपिणौ यमलार्जुनौ नाम दानवावा-घट्टयन्निपातयांबभूव। तदादितश्च गोपजनास्तं दामोदरनामानमा-चख्युः। ततः क्रमेण, सङ्कर्षणं प्रसह्यापहर्तुकामः प्रलम्बः, क्वचित् तालीवनक्रीडासक्तं नन्दकुमारं जिघांसन् गर्दभवेषभीषणो धेनुकः, कदाचित् तुरगरूपेणाभिपतन् कृष्णं हिंसितुकामः केशी चेति त्रयः, कंसप्रियचिकीर्षवो दानवमुख्याः सङ्कर्षणेन कंसारातिना च स्व-यूथ्यानां सरणिमनुप्रापिताः।

१३ अथ कदाचित् वाद्यमानेष्वातोद्येषु, प्रफुल्लकमलवदनाभिश्चम्पकगौरीभिर्वन्यकुसुमाकल्पमनोहराभिरालापमधुराभिर्गोपकन्याभिर्हल्लीसकमनुभवन्तम्, अनुरागपेशलहृदयं दामोदरमभियुयुजेऽरिष्टनामा, वृषभरूपी कोऽपि दानवः। स च, खुरपुटाघातैर्भूमितलं विदलयन्, शृङ्गाहतिभिर्नदीकूलान्यवकिरन्, समुद्धतेनाक्रमणेन कम्पयन्निव मेदिनीं, घोरेण हुङ्काररवेण निपातयन्निव गगनतलं, भयार्तैः प्रपलायितैः गोपजनैः सोद्वेगमीक्ष्यमाणः, कृष्णमुपागम्य, भीषणैर्निजाटोपैरप्यभीतमविस्मितं च तं, विलोक्य, "सारवान् खल्वयं बालः" इति चिन्तयन्, सावहेलमित्थमुदाजहार:, "भोः, बालस्त्वं, अतः खलु भयं न जानासि" इति। तमवधीरयन्नाह दामोदरः, "भो गोवृषाधम, किं बाल इति मां प्रधर्षयसि ? बालेन कृष्णसर्पेण दष्टः किन्न म्रियते ? किन्न बालः स पुरा यः क्रौञ्चं विदारयामास ? अपि च, रे मूर्ख, किं पल्लवमात्रेण वज्रेण न निपात्यते कठिनोपलसञ्चयो महाञ्शैलः ? एष यदि सपदि मद्भुजदण्डनिपीडितं त्वां भूमौ निपात्य न निष्पेषयिष्यामि नास्मि दामोदरः" इति।

१४ अथ प्रवृत्ते तयोर्महति युद्धे, स वृषभः पादेनैकेनावस्थितं तं बालकं स्थानाच्चलयितुमप्यशक्नुवन्नायासमूर्छितः पपात। समाश्वस्य पुनरचिन्तयत्, "अहो दुष्प्रसहोऽयं बालः। किन्तु रुद्रोऽयं भवेदुत शक्रः। तर्कयामि नूनमेष स एव पुरुषोत्तमो यस्त्रिलोकी-

रक्षणाय यत्र यत्र वयं जातास्तत्र तत्रास्मानुत्सादयितुं स्वयमाविर्भवति। हतस्याप्यनेन ममाक्षयो लोको भविष्यति" इति। समर्थ्य चेत्थं युद्धार्थं भूयः कृतसंभ्रमो गर्जन् स दुरात्मा दामोदरेण शृङ्गयोरादाय दूरोत्क्षेपणलीलया निपातितो, वज्राहत इवाञ्जनगिरिर्विशीर्यमाणो नासाऽऽस्य नेत्रविवरेभ्यो वमन् रुधिरधारां पञ्चत्वमवाप।

१५ तदात्वे ससम्भ्रमसापतन्तीभिर्गोपदारिकाभिः, 'अहो अत्याहितम्! सङ्कर्षणः खलु यमुनाह्रदनिवासिनमुद्वान्तगरलभीषणं दुष्टसर्पं कालीयं नियन्तुमभिपतति। तन्निवार्यतां साहसादयमविलम्बेन" इति प्रार्थितो नन्दसूनुः, "पश्यन्तु पश्यन्तु भवत्यः। अहमेव तद्दर्पशमनं करोमि" इति वदन्नेव सत्वरं परिक्रम्य हेलया कालिन्दीसलिलमगाधमविशत्।

१६ अथावलोकयत्सु तीरमास्थाय विस्मयातङ्कमन्थरेषु गोपालकेषु, कतिपयैरेव निमेषैरप्रमेयप्रभावः स बालो महाभोगं वासुकिप्रतिमं तं नागराजं निष्क्रमय्य, पञ्चस्वपि तस्य शिरस्सु पर्यायनिपतच्चरणकमलः प्रारभत नृत्तलीलामनुभवितुम्। पराभिमर्शासहनः स रोषाविष्टः कालीयो भीषणं श्वसन्नुद्ववाम दहन्निव त्रिलोकीं करालां विषानलज्वालाम्। परं तु, महतापि प्रयासेन शिरस्पदाधिरूढं बालकं दग्धुमथवोत्रासयितुमप्यशक्नुवन्, विफलश्रमस्तमजय्यं साक्षादेव

नारायणमाकलय्य, अवनतशिराः स भोगी स्तुतिभिः क्षमापयितुमारेभे। व्यादिशंश्चात्मानं गरुडभयाद्यमुनाह्रदप्रविष्टं भगवन्तमभयं ययाचे। तस्मै प्रसन्नो दामोदरो गरुडभयनिवारणीं तन्मूर्धसु निजपदमुद्रां दत्वा, "संहृत्यात्मनो विषं ह्रदादस्मान्निस्सर" इत्याज्ञाप्य च, विस्मयमूकं निजोत्सुकं गोपालमण्डलमुपासदत्।

१७ एवं यमुनाजलं पानस्नानार्हमाकलय्य, तद्ध्रदोपान्तादुपाहृतैः कालीयभयादनपचितपूर्वैः पुष्पसञ्चयैरनुरञ्जिताभिर्गोपकन्याभिः परिवृतस्तिष्ठन् दामोदरस्तत्क्षणागतेन कंसभटेन, "मथुरायां निर्वर्तयिष्यमाणं धनुर्यागमुद्दिश्य, ससङ्कर्षणस्य भवतः सान्निध्यमिच्छति सद्य एव महाराजः" इति विज्ञापितो, निजबन्धुमित्रादीनामन्त्र्य साग्रजः कतिपयैर्गोपदारकैरनुगम्यमानो मथुरापुरीमभिप्रतस्थे।

१८ अथ प्रविशन्नेव कंसराजधानीं माधवो मार्गसङ्गतेभ्यो राजकुलरजकेभ्यो वस्त्राण्याच्छिद्य जग्राहेति तमभिहन्तुं महामात्रेणोत्पलापीडो नाम गन्धहस्ती संचोदितः। तमापतन्तमद्रिसन्निभं गजेन्द्रं हस्तोत्पाटिततदीयविषाणेनैव प्रहरन्नवधीन्नन्दसूनुः। ततो निरन्तरोत्सवव्यतिकरावसक्त-माल्यदामशोभितमुत्थापितागरुधूमाधिवासितावकाशं, राजमहापथमवगाढः, कन्दर्पसुन्दरः स पुरसुन्दरीणां नयनोत्सवमादधानः कृष्णो, मदनिकानाम्न्या कुब्जिकया राज्ञो गन्धवाहिन्या, बहुमानेन दत्तैर्गन्धविशेषैः स्वगात्रमनुलिप्य, तामपि हस्तावमर्शेन

विगतकुब्जभावामकार्षीत् । प्रविशंश्च, मालाकारापणांस्तेभ्यः पुष्पाण्याहृत्यात्मानं मण्डयामास । तदनु, सुरक्षितामपि कंसस्य यज्ञशालां बलाद्द्वाःस्थनिग्रहेणाक्रम्य, तत्र पूजार्थं स्थापितं धनुरादाय लीलयैव तदभाङ्क्षीत् ।

१९ एतानि कृष्णाचरितानि वीरचरितानि निशम्य प्रबलोद्विग्नमानसः कंसश्चाणूरमुष्टिकौ मल्लवरौ मल्लयुद्धप्रसङ्गेन कृष्णरामौ घातयितुं न्ययोजयत् । अथाप्रतिमल्लौ सङ्कर्षणदामोदरौ, तौ मल्लौ निष्पिपिषतुः । क्षणादेव दामोदरः समुत्पत्य, प्रासादशिखरान्नियुद्धमवलोकयन्तं, स्वजनयित्रोर्बन्धनक्षेपक्रूरकर्माणं, निजाग्रजन्मवधमहापातकिनं, स्वस्मिन्नप्याततायिनं, प्रजापीडनं नृशंसचरितं कंसं, सरोषं शिरोरुहेषु प्रगृह्य भूमावपातयत् । अभिघातक्षतशरीरः सद्यः पञ्चत्वमाप कंसः ।

अथ, हा हेति कृतस्वने तुमुलीभूते जनपदे, कंसहन्तारमभियोद्धुं संरभमाणे सेनासमूहे, सरभसमाविर्भूय वसुदेवः, "ममात्मजन्मानाविमौ विष्णोरंशभूतौ कंसवधार्थमवतीर्णौ सङ्कर्षणवासुदेवौ किन्न वित्थ" इत्युद्घोष्य प्रशान्ततामनयन्मण्डलानि । तदा कंसनिषूदनेन प्रहृष्टाः पातितकुसुमवृष्टयो देवाः नारदं पुरस्कृत्य भगवन्तं दामोदरमभिनन्दयामासुः । स तु कंसविजयी, कारागृहादुग्रसेनं विमुच्याभिषिच्य च महाराजपदे, तत्साहाय्येन वर्तमानो भुवनमङ्गलमाचरन् मथुरायां बन्धुमण्डलाभिनन्दितः सुखमुवास ।

मध्यमव्यायोगः

द्यूतापहारितराज्येष्वरण्यमधिवसत्सु पाण्डवेषु कदाचित् धौम्यमहर्षेः शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं प्रस्थितैः भ्रातृभिः आश्रम-रक्षानियोगेन भीमसेनोऽवस्थापितः। स च व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्ट-देशमनुदिनं गच्छति। एवमाचारं तमधिगत्यान्यस्मिन्नरण्यभागे वास्तव्या तत्परिगृहीतपूर्वा हिडिम्बा नाम राक्षसी, "विविक्त एष क्षणो लब्धः। पुनरपि प्राणेश्वरं दिदृक्षे। स च जानातु महाबलपराक्रमेणा-त्मनः सुतेन वर्धमानं पाण्डवपक्षम्" इति विचिन्त्य, पुत्रं भैमसेन्यमा-हूयादिदेश— "ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्यः" इति। अत्र च तस्याः अभिसन्धिः, यत्किल निर्मानुषे तस्मिन् विपिने क्वचित् भीमसेनमेवासावासाद्य बलादानयेत्। तदा च भीमो बलमस्य विजानीयादिति।

२ घटोत्कचस्तु, अनवगततदभिप्रायः मानुषमन्विष्यन् वनो-दरेषु भ्रमन्नाससाद यदृच्छया पाण्डवाश्रमस्य नेदीयसा वर्त्मना गच्छन्तं स्वमातुलेयस्योपनयनमनुभवितुं सपुत्रदारमभिप्रस्थितं केशव-दासं नाम वृद्धब्राह्मणम्। अथ जनन्याः पारणनिर्वहणमनेन विप्र-कुटुम्बकेन सम्पादयिष्यन् स तदभिदुद्राव।

३ बभ्रुकेशं, मधुनिभनयनं, स्फुरदुद्वृत्तदंष्ट्रं, जलदानीलं, महाकायं, भीमदर्शनं, तमनुपतन्तं वीक्ष्याशरणः सपुत्रदारः केशवदासस्तत्रास। भयार्तमगतिकं शोचनीयावस्थं ब्राह्मणकुटुम्बकं तदुपासीदन् विमर्शी जातानुकम्पो घटोत्कचः केशवदासमाहूय समयमित्थमाचचक्षे, "पुत्रमेकमुत्सृजन् द्विपुत्रः पत्न्या सह मोचयिष्यसे। अन्यथा सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि" इति।

४ वृद्धः प्राह— "जर्जरमिदं कृतकृत्यमात्मनः शरीरं सुतापेक्षी राक्षसाग्नौ होष्यामि" इति। तं निवारयन्ती ब्राह्मणी, "गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि" इति राक्षसाय स्वमात्मानमुपानिनीषत्। "स्त्रीजनो वा वृद्धो वा ममाम्बाया अनभिमत" इति तौ निराकुर्वति घटोत्कचे, त्रयोऽपि विप्रसूनवः गुरुरक्षणश्रद्धया तस्मै स्वं स्वं उपाहरन्। तदा, "ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम्" इति वृद्धः प्रथमं पुत्रं निवारयामास। ब्राह्मणी च कनिष्ठे दर्शितादरा तस्यानपायमैच्छत्।

५ उभाभ्यामपि परित्यक्तो मध्यमः पितरावभिवाद्य आमन्त्र्य च, राक्षसमुपासदत्। एवं प्राणपरित्यागकृतव्यवसायः स विप्रकुमारः, 'प्रकल्पितपरलोकस्यात्मनः पिपासाप्रतीकारं कृत्वाऽऽगच्छामि' इति घटोत्कचमापृच्छ्य जलाशयमन्विष्यन् ययौ। निष्क्रान्ते च तस्मिन् केशवदासः, मृत्युमुखे उपायनीकृतं पुत्रकं स्मारं स्मारं भृशमन्वतप्यत। तदा च, 'चिरायते खलु विप्रवटुः। अतिक्रामति मातुराहारकालः'

4

इति कृतत्वरो घटोत्कचः, "भो भो ! मध्यम, मध्यम ! शीघ्रमागच्छ" इति शब्दापयामास।

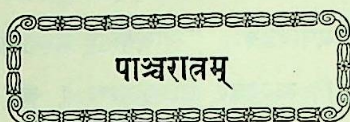
६ अत्रान्तरे व्यायामव्यग्रो वनान्तप्रतिनादितं तं महास्वनं निशम्य पाण्डवमध्यमः, "को नु खलु मामत्र शब्दापयति" इति साशङ्कं तत्प्रदेशमुपासदत्। निभाल्य च प्रवीरदर्शनं पुनस्तथैव शब्दापयन्तं घटोत्कचं, सोऽभ्यधात् "भोः प्राप्तोऽस्मि। कस्मादाहूयते" इति। "मध्यमं शब्दापयति मयि कस्त्वं प्राप्तः" इत्याचिक्षेप हैडिम्बेयः। स प्रत्यवादीत्— "अतः खल्वहं प्राप्तः न मत्तः परो मध्यमः"। शृणु तावत्—

"मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः।
मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र भ्रातॄणामपि मध्यमः॥
मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः।
भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः॥" इति।

७ एवं विवदमानयोरनयोर्विप्रसुतो न्यवर्तत। तं निशाम्य, "मध्यम, इत इत" इत्युपाह्वयति राक्षसे, वृद्धब्राह्मणः प्राप्तं महापुरुषं विदितपाण्डवाश्रमवृत्तान्तत्वाद्भीमसेनमेव निश्चित्य, "परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम्" इति तं शरणयांबभूव। भीमो विप्रायाभयं दत्वा, "मुच्यतां तपस्वी सकुटुम्बोऽयं द्विजः" इति घटोत्कचमाख्यत्। "मातुर्मम हिडिम्बायाः आज्ञया गृहीतोऽयं मत्पिता वृकोदरश्चेत् स्वयमर्थयते तदापि न मुच्यते ; किमुत त्वदर्थे" इति प्रत्याख्यान्तं हैडिम्बेयं

यदृच्छयोपन्यस्तपुत्रभावं मनस्यभिनन्दन् स पुनरपि जगाद तत्सारं तुलयितुकामो मध्यमपाण्डवः, "क्षत्रियोऽहं मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि। त्यज्यतां विप्रकुमारः। अहं त्वामनुसरामि। अथवा यदि ते शक्तिरस्ति बलात्कारेण मां नय" इति। तथेति प्रतिपद्य स्वमुपावर्तमानं घटोत्कचं भीमः, "कस्ते पिता? किमसौ शक्रः, उत शक्तिधरः?" इति सव्याजमधिक्षिपन् प्रकोपयामास। क्रुद्धश्च घटोत्कचः प्रोत्खातैर्महीरुहैरुत्पाटितैश्च शैलकूटैस्तमविद्ध्यत्। चिरेणापि विफलश्रमस्तेन सह नियुद्धमकरोत्। कथञ्चिदपि नाशकत्तं हन्तुम्। ततो मातृप्रसादलब्धेन मायापाशेन तं बबन्ध। भीमसेनो मन्त्रं जपित्वा मायाममोचयत्। अन्ततो घटोत्कचः खिन्नः सन् समयमनुस्मार्य वृकोदरमुपच्छन्दयामास। समय इति निरुत्तरः सोऽप्यन्वगच्छत्।

८ हैडिम्बेयः स्वमातरमुपगम्य तस्या आहारार्थमासादितं मानुपमदर्शयत्। हिडिम्बा विहस्य प्राह, "उन्मत्तक, मदुपवासेनाराधनीयं दैवतमेव त्वयाऽऽनीतम्। आर्यभीमसेनः खल्वेषः। अभिवन्दस्व पितरम्" इति। स्वयमपि प्रणयिनमुपसृत्य जयशब्दमुदैरयत्। "भ्रष्टराज्यानामस्माकं वीरस्वा भवत्या महदुपकृतम्" इति सोऽपि तामभ्यनन्दत्। लज्जाविस्मयशबलमुखरागो घटोत्कचः "पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि" इति पितरमभिवाद्य तन्नियोगेन वृद्धब्राह्मणमप्यवन्दत। ततः सत्कृतविसृष्टः केशवदासस्तेभ्य आशिषः प्रयुज्य स्वमार्गमनुससार। हिडिम्बा च स्वमनोरथः सुपर्यवसन्न इति तुतोष।

पाञ्चरात्रम्

क्रमेणोत्तीर्णवनवाससमयबन्धेषु पाण्डुपुत्रेषु, प्रच्छन्नतया विराटनगरमधिवसत्सु, स्वजनवञ्चनामालिन्यं किञ्चिदिव प्रमार्ष्टुं कुरुराजो गुरुजनतोषणमनल्पविभूतिविश्राणनश्लाघनीयसमृद्धि यज्ञकर्मारेभे। तच्चामोदितुं विराटमन्तरेण समागतः सर्वो राजसमाजः, वासुदेवेन स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितोऽभिमन्युश्च।

२ अथ सकलनरपाललोकसभाजितयज्ञपरिसमाप्तिः सुयोधनो ब्राह्मणसन्तर्पणावसरे धनुराचार्येण द्रोणेन तदभीष्टदक्षिणां ग्राहयितुमियेष। तदूर्जितवचनदत्तविस्रम्भो धर्मपक्षपाती च आचार्यः, "शकुनेरवलेपपारुष्यादुपलम्भितकान्तारभ्रमणानां निराश्रयाणां पाण्डवानां कुरु राज्यार्धसंविभागम्। एषैव मम भिक्षा दक्षिणा च भविष्यति" इति तमयाचत। निसर्गजिह्ममतिस्तु शकुनिः, "किमप्रस्तुवमुत्पाद्य युक्तेयं भवतः शिष्यवञ्चना" इत्याक्षेपवचनरौक्ष्यमाशिश्रिये। तस्यानार्यभावं विगर्हमाण अचार्यो धर्मातिक्रमे बलात्कारेण पैतृकं राज्यं हर्तुं समर्थान् पाण्डुपुत्रान् व्यादिशत्। दुराक्षेपिणा च दुर्योधनेन कलहायते स्म।

३ तदा कर्णगाङ्गेयावाचार्यमुपान्तिके प्रत्यबोधयताम् "मार्दवेनैवैष बाह्यो दुर्विनीतः शिष्यकार्यार्थिना भवता । अन्यथा विक्रियेत" इति । द्रोणोऽप्यनुचिन्त्य, सानुनयं पुत्रेत्याभाष्य सुयोधनं, "धर्मोऽयमिति तव प्रभवतो मे वचनमिति च प्रशमय भेदं पाण्डवेषु" इत्युपादिशत् । दुर्योधनस्तु कार्यं शकुनिना समर्थयितुमियेष । तेन ह्याचार्यः कार्यलोभान्मिथः शकुनिमाहूयालिङ्गय च ससान्त्वनमात्मनो जरोपहतस्य क्रोधप्रायं वचनं क्षमयितुमभ्यर्थयामास । शकुनिस्तु प्रकृतिजिह्ममतिः सुयोधनेन पाण्डवानां राज्यार्धदानं प्रति निश्चयं पृष्टो न दातव्यमित्येवाब्रवीत् । अपि च सभामध्ये गुरोः प्रतिज्ञाय सत्यवचनात्प्रस्खलनमसृम्मन्वानं सुयोधनम्, "अनृतवचनात्खलु त्वं मोचयितव्यः, तन्निश्शङ्को भव" इति समाधायोपसृत्य चाचार्यं व्यजिज्ञपत् "यदि पञ्चरात्रेण पाण्डवप्रवृत्तिरुपानीयते राज्यार्धं प्रदास्यति किल कुरुराज" इति ।

४ तदानीं भीष्मेण, "पौत्र, धर्मच्छलं मा भूत् । सत्यप्रतिज्ञो भव" इत्यनुनीयमानोऽपि दुर्योधनः शकुनिमेवान्ववादीत् । तेन च, "आद्वादशवत्सरादज्ञातगतयस्ते पञ्चरात्रेणोपलब्धव्या इत्यसुखनिर्वहणमेव । हन्त ! निष्फलाशंसोऽस्मि संवृत्तः" इति विमनायमाने धनुराचार्ये, कश्चन दूतः प्रविश्य अशस्त्रजनितकीचकभ्रातृशतनिधनव्यापदं विराटस्य यज्ञसभाजनानागमनकारणमुपन्यास्थत् । श्रुत्वैवं गाङ्गेयः— "अभीमस्यैतद्दुष्करं कर्म । दिष्ट्या

सुगमा पाण्डवप्रवृत्तिः" इति प्रोत्सहमानः आचार्यं पञ्चरात्राभिसन्ध्यभ्युपगमाय त्वरयामास । पश्यंश्च येन केनापि प्रकारेण विराटप्रधर्षणमेव तदाश्रितपाण्डुपुत्रप्रकाशनोपायं, सः दुर्योधनं "विराटस्य यज्ञानादरणाहितागसो गोग्रहणं प्रतीकारं विधेहि" इत्युद्योजयामास ।

५ अथ प्रातिष्ठन्त सर्वेऽपि यज्ञसभाजनागतैः सह राजभिः विराटनगरमुद्दिश्य समारूढरथतुरगाः सद्रोणभीष्मा धार्तराष्ट्राः । सन्निकृष्य च घोषं तुरगखुराकीर्णधूलीपटलप्रच्छन्नपरिस्पन्दाः परिवार्य राज्ञो वर्षवर्धनगोप्रदाननिमित्तं नगरोपवनवीथ्यां गोपालकैः सङ्क्षिप्यमाणं गोमण्डलं निर्दयमाहरन्ति स्म ।

६ अथ जन्मनक्षत्रमङ्गळक्रियाव्यापृते महाराजे, वित्रस्तेन गोपालकुलेन निवेद्यमानं गोधनहरणमुपश्रुत्य बृहन्नळाव्यञ्जनोऽर्जुनः कुमारेणोत्तरेणाधिष्ठितं रथं वाहयन्निर्गत्य, परिगृह्य च श्मशाने निगूढनिक्षिप्तं गाण्डीवं, दुर्योधनादीन् सन्ततशरधारावर्षेण कान्दिशीकतामनयत् । भीष्मद्रोणौ तदिदमर्जुनकर्मेति प्रत्यभिज्ञाय प्रहरणादुपरेमतुः । अभिमन्युः केवलं बाल्यादगणितभयो युद्धान्न निववृते । पुत्रमभियोद्धुं वैक्लव्यादसमर्थः पार्थो विमोचितगोमण्डलः परावृत्य रथं, भगवव्यपदेशेन युधिष्ठिरेण स्वस्थवाक्यैरुच्छेद्यमानयुद्धाभियोगसंभ्रमं राजानमुपातिष्ठत् ।

७ तावता च विराटकुले सूदच्छद्मना स्थितो भीमो रणाजिरमाविश्य सङ्ग्रामभीमसमन्युमभिमन्युं हस्तेनावस्थापितात्रथादवतार्य परिष्वजमानो विराटसमीपमुपानिन्ये । तत्राभिमन्युर्भीमार्जुनौ विराटञ्च

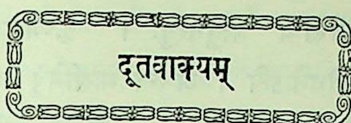
शत्रुधिया पश्यन् विप्रलाञ्छनं युधिष्ठिरमेवाभिवन्द्य अवज्ञाभङ्गुरापाङ्गः सावष्टम्भगम्भीरमवतस्थे । ते तु तमभिभाषणकौतूहलेन बह्वनुयुञ्जाना मुखरयित्वा गुरुगौरवगर्भितन्यक्कारमधुरं रुष्यता क्षिप्ता च तेन सुतरां रेमिरे ।

८ एतस्मिन्नन्तरे, प्राविशद्बृहन्नलाप्रख्यापितालीकविक्रमप्रशंसामसृष्यमाणो यथावृत्तां सङ्ग्रामकथां राज्ञे निवेदयितुमाहितत्वर उत्तरः । प्रकाशयामास च बृहन्नलाव्यपदेशच्छन्नं गाण्डीविनमेव धार्तराष्ट्रविद्रावणम् । अथ निर्भिन्नप्रायं रहस्यमिति धनञ्जयः सूदमेव भीमसेनं, भगवन्तमेव च युधिष्ठिरं प्रत्याज्ञीत् । अतः पाण्डवास्तीर्णप्रतिज्ञत्वात् स्वं स्वमाविश्चक्रुः । विस्मितः प्रहृष्टश्च विराटपतिः सत्यसन्धानां पाण्डवानां निवासेन स्वकुलं नष्टकल्मषममन्यत । अभिमन्युरपि, "दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः" इति परितुष्य गुरून् सविनयमभिवादयाञ्चक्रे । अथ प्रीतेन राज्ञा गोग्रहणविजयशुल्कार्थं प्रदिष्टामुत्तरामर्जुनः स्नुषार्थे प्रतिजग्राह । भीष्मादीनाञ्चाभिमन्युविवाहावेदनायोत्तरमेव दूतं प्राहिणुतां विराटयुधिष्ठिरौ ।

९ अत्रान्तरे दुर्योधनसदसि सर्वे सौभद्रस्य हरणेन पराभूतमात्मानं मन्यमाना भृशं विमनसस्तस्थुः । तत्प्रत्याहरणार्थं शकुनिवर्जमन्ये संभ्रममायन् । तीव्रवेगेन केनापि पदातिनाऽतिबलेन स बाल उत्क्षिप्य नीत इति सूतेनावेदिते, भीष्मद्रोणौ भीमस्यैव महाबलस्य लीलैषेति प्रत्यपादयताम् । सूताहृतश्च शरः अर्जुननामाङ्कित आसीत् ।

पञ्चरात्राभ्यन्तर एव पाण्डवप्रकाशनमनभिनन्दन्नीर्ष्याकुलः शकुनिः, "अपि नाम भीमादन्यः प्रवीरो नास्ति, येनाभिमन्युग्रहणं घटते। किमिति न स्युरेते मार्गणा अर्जुनाभिधस्य कस्यचित्सामान्ययोधस्य। पाण्डवानां राज्यप्रदानार्थिनो यूयमनृतमुद्भावयथ" इति तन्मतं निराकरोति स्म।

१० इत्थं ससुयोधने शकुनौ खलभावेन विवदमाने, दूत्येन प्राप्त उत्तरो युधिष्ठिरसन्देशमाचख्यौ। पञ्चरात्राभिसन्धिः संपूर्ण इति दक्षिणां सद्यः प्रदीयमानामपैक्षत द्रोणाचार्यः। सुयोधनोऽपि पाण्डवेभ्योऽर्धराज्यप्रदानमभ्युपजगाम। तेन हि सर्वे प्रसन्ना बभूवुः।

दूतवाक्यम्

अरण्यवासेन महद्दुःखमनुभूय संपूर्णसमयाः पाण्डवाः पुनः प्रतिन्यवर्तन्त । तेषां प्रतिश्रुतपूर्वं धर्म्यं दायाद्यं विभज्य दातुमसंमन्वानो बलदर्पादाहवकुतूहली लुब्धः सुयोधनो, "नियतं ते विप्रकृता हठमाश्रयेयुः" इत्युत्पश्यन् युद्धनिमित्तं सेनासन्नाहं चक्रे । मन्त्रयित्वा च स्ववर्ग्यैः पितामहं भीष्मं सेनापतित्वमङ्गीकारयामास । शान्तात्मा युधिष्ठिरः कुलक्षयकरं बन्धुमित्रादिभिः सह वृथाकलहं यथाशक्ति परिहरिष्यन् आहवदृप्तं सुयोधनं प्रति वासुदेवं दूत्यमग्राहयत् ।

२ बन्धुभिः सामन्तैश्च सुयोधने मन्त्रशालामधितिष्ठति, वासुदेवो दूत्येन तच्छिबिरद्वारि सन्निदधे । दूतस्यागमनं काञ्चुकीयो राज्ञे न्यवेदयत् । दुर्जनः सुयोधनः पाण्डवावलम्बभूतस्याच्युतस्य तत्रैव ग्रहणं जयौपयिकं मन्यमानः, "आनीयतां स दूतः" इत्यादिश्य मन्त्रयमाणान् राज्ञः समाज्ञापयत्, "योऽत्र केशवस्य प्रत्युत्थास्यति स मया दण्ड्यः" इति । स्वयमप्यालिखितद्रौपदीमानहरणवृत्तान्तं चित्रपटमानाय्य तस्मिन् दृष्टिविन्यासं कुर्वन्, "एवं केशवमनालक्ष्येव स्थास्यामि" इति कृतनिश्चयोऽभवत् ।

३ अथ काञ्चुकीयप्रवेशिते वासुदेवे दृष्टमात्रे सर्वे भूपतयः संभ्रमविस्मृतात्मानस्तस्य प्रत्युत्तस्थुः । कृष्णसङ्कल्पेनाबुद्धिपूर्वकमासनाच्चचाल सुयोधनोऽपि । अनन्तरमासीनेषु सर्वेषु, मिथः कुशलानुयोगेष्वप्यवसितेषु, वासुदेवो धर्मसूनोः सन्देशं सुयोधनमाश्रावयामास ।

"अनुभूतं महद्दुःखं संपूर्णः समयः स च ।
अस्माकमपि धर्म्यं यद्दायाद्यं तद्विभज्यताम् ॥" इति ।

स्वयमबोधयच्च तं हितम्—"मा तावत्परस्परविरोधवर्धनेन कुरुकुलं नामशेषतां नयतु भवान्" इति । तं प्रत्यभाषत दुर्व्यवसायपरुषमित्थं दुर्योधनः, "यमेन्द्रपवनाश्विनीदेवताप्रभवाणां कुन्तीसुतानां युधिष्ठिरादीनां मया सह बन्धुतैव नास्ति । कथं पुनर्दायाद्यभाजनता ? अपि च राज्यं नाम रिपुभ्यो भुजबलेनाह्रियते, न तु कश्चिद्याच्यते । यदि स्वबलपराक्रमे प्रत्ययः साहसं ते कुर्वन्तु" इति ।

४ तस्योत्सिक्तवचःप्रत्याख्यातः कृष्णस्तं साम्ना अप्रसाद्यं मत्वा परुषाक्षरैः संक्षोभयिष्यन् अर्जुनस्य विस्मयनीयानि वीरापदानान्यभिवर्ण्य पुनरवोचत्— "मद्वाक्यादर्धराज्यमददन्महाप्रभावैः पाण्डवैर्हृताखिलराज्यो विपत्स्यसे" इति । दुर्दान्तस्तच्छ्रुत्वा सुयोधनः, "पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये तृणमपि न दास्ये" इति सक्रोधं प्रतिजानानः सुदूरमधिचिक्षेप वासुदेवं गोपालक इति, करिवृषभतुरगहननमात्रपौरुषगर्वित इति, राजभिरनाभाष्य इति च । एवमवज्ञातः क्रुद्धो वासुदेवः

20057

सहसा निर्गन्तुकामः प्रचचाल। तद्वीक्ष्य सुयोधनो, "बध्यतां, बध्यतां केशवः" इति ससंभ्रमं स्ववर्ग्यान् प्रेरयन् तेष्वशक्त्या पराङ्मुखीभवत्सु द्विगुणीभूतरोषः स्वयमेवाभ्यपतत् कृष्णं बन्धुम्। तदा वासुदेवस्तस्य बालिशत्वमुपहसन् स्वं विश्वरूपमाविश्चकार। क्षणादेव क्वचित् ह्रस्वं क्वचिद्दीर्घं कदाचित्तिरोहितं पुनर्मन्त्रशालामावृत्य सहस्ररूपेण स्थितं च केशवं दृष्ट्वा मायामोहितः सुयोधनः साग्रहम्, "एकैकः केशवो बद्ध्यताम्" इति राज्ञश्चोदयन्, पश्यंश्च तान् स्वयमेव पाशैर्बद्धान्निपतितान्, "विद्ध्यामि कुहकं त्वां कार्मुकेण" इति शपथमावर्तयन् धनुरानेतुं निश्चक्राम।

५ अनुचितभाषिणं दर्पान्धं तं निग्रहीष्यन् कोपाविष्टो वासुदेवः स्मृतोपस्थितं सुदर्शनं प्राचोदयत्। स तु विमृश्य देवं व्यजिज्ञपत्।

"महीभारापनयनं कर्तुं जातस्य भूतले।
अस्मिन्नेवं गते देव ननु स्याद्विफलः श्रमः॥" इति।

६ एवमुद्बोधितो वासुदेवस्तद्वाक्यमभिनन्द्य तं विससर्ज। भगवतः क्षोभमवेत्य समापतिताञ्शार्ङ्गकौमोदकीपाञ्चजन्यनन्दकान् सरभसमुपासीदन्तं च तार्क्ष्यं मार्ग एव प्रशान्तरोषं भगवन्तमावेद्य सुदर्शनः प्रतिनिवर्तयामास।

७ अथ निष्फलदूत्यश्रमं निर्जिगमिषुं वासुदेवं धृतराष्ट्रः प्रविश्य पादयोर्निपत्य पुत्रापराधस्य कृते क्षमापयामास। तेन चार्घ्यपाद्यादिनोपचरितः प्रतिगृह्य पूजां प्रसन्नो वासुदेवः स्वशिबिरं प्राप।

दूतघटोत्कचम्

अथ प्रवर्तमाने महति कुरुपाण्डवसम्पराये अन्तरा छलमाश्रित्य भीष्मो निहतः पाण्डवैरिति जातरोषा धार्तराष्ट्राः संशप्तकानीकानुद्रवणेन असन्निहितयोर्जनार्दनधनञ्जययोः एकाकिनः समरमवतीर्णस्य प्रक्षोभयतः सर्वराजमण्डलं सौभद्रेयस्य वधेन वैरनिर्यातनमगच्छन् । येन दुर्योधनः, "मर्मसु प्रहृतमर्जुनस्य, उन्मूलितो जनार्दनस्य मदः, निरस्तप्राया रिपवः, सञ्चालिता पाण्डवजयश्रीः, यद्द्वितीय इवार्जुनोऽसावबालपराक्रमो बालो निहतः" इति साभिमानं ननन्द ।

२ श्रुतपौत्रकवधवृत्तान्तस्तु गान्धारीजानिरतिमात्रसन्तापलक्ष्यहृदयो निजपक्ष्यान्धर्मविघातिनो भृशमकुत्सयत । तदात्वे चाभिवन्दनागतान् दुर्योधनदुश्शासनशकुनीनाशीर्वचनेनाप्यनभिनन्दन्नसौ शुशोच, "अहह ! शिशुवधपातकिनामस्माकं नूनं वंशक्षयो भावी । अविषह्यपराक्रमो गाण्डीवी जनार्दनप्रणुन्नः किन्न कथाशेषतां नेष्यति कुरुकुलप्ररोहानपि । एकपुत्र्या मे दुश्शलायाः, बान्धवानां भवतां प्रसादाद्वैधव्यमासन्नमिव पश्यामि । यदभिमन्युवधनिमित्तीभूतेन जयद्रथेन पार्थमार्गणानामात्मा प्रथमलक्ष्यीकृतः । हन्त, एकस्मिन्नसहाये बाले

समुपेत्य प्रहरतां बहूनां क्षत्रबन्धूनां कथं न पतिता भुजाः" इति।

३ अथ कर्णमर्जुनप्रतियोद्धारमुपन्यस्य दृप्यतः सुयोधनस्य स्वपक्षपराक्रमे महतीं सम्भावनामवधीरयन्नुवाच धृतराष्ट्रः– "दहनेन्द्र-रुद्रेभ्यः प्रतिपन्नावन्ध्यास्त्रदुराधर्षः क स फाल्गुनः, क चासौ तपस्वी व्याजोपलब्धविफलास्त्रबलः प्रमादी कर्णः। सर्वथा पुत्रवधामर्षितस्य पार्थस्य वैराग्निरस्मान् धक्ष्यति" इति।

४ तदात्वे समुत्थितस्य महतः शङ्खपटहसिंहनादरवोन्मिश्रस्य शब्दस्य प्रवृत्तिमुपलब्धुमादिष्टो भटः प्रविश्य व्यजिज्ञपत्– "संशप्त-कानीकानपवाह्य प्रतिनिवृत्तः पार्थो निहतं पुत्रमङ्कस्थमश्रुभिः परिषिञ्चन् जनार्दनावभर्त्सितः—

'येन मे निहतः पुत्रस्तुष्टिं ये च हते गताः ।
श्वः सूर्येऽस्तमसंप्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥' इति

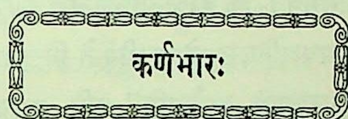
क्रूरां प्रतिज्ञामाददे। तद्व्यवसायतुष्टैः पार्थिवैः प्रहर्षात् कृतेन सिंह-नादेन भूरपि चचाल, अम्बराच्च पेतुः प्रज्वलन्त्य उल्काः" इति।

५ तच्छ्रुत्वा निहतमेव जयद्रथं मत्वा व्यसनार्णवे निमज्जन्तं पितरं पर्यवस्थापयन्नाह सुयोधनः– "ननु प्रतिज्ञाव्याघाते प्रयत्नमा-तिष्ठामि। द्रोणोपदेशेन अभेद्यरूपं व्यूहं संयोज्य आच्छादयिष्ये जयद्रथं, यावत्सूर्येऽस्तमिते अप्राप्तकामास्ते पाण्डवाः खिन्नाः ज्वलनं विशन्ति" इति।

६ अस्मिन्नवसरे भगवता चक्रायुधेन कौरवशिबिरं प्रत्यभिमन्युवधमधिकृत्य ग्राहितसन्देशः प्रेषितो घटोत्कचः व्योममार्गेण क्षणादागत्य धृतराष्ट्रस्य प्रणतिपूर्वकमात्मानं न्यवेदयत्। सादरदत्तश्रवसं च तमाश्रावयामास जनार्दनसन्देशम् – "अभिमन्युनिधनादविषह्यमन्युः शतमन्युसूनुः सक्रोधव्यवसायः सर्वक्षत्रियविनाशाय गाण्डीवं धरिष्यति। तत्साम्प्रतमात्मनि धृतिमाधत्स्व, यथा ते पुत्रशोकसमुत्थितोऽग्निर्न दहेत्प्राणमयं हविः" इति। अथ सुयोधनं प्रत्युवाच च – "भवतापि श्रोतव्योऽयं जनार्दनस्य सन्देशः, यथा – 'तनयविनाशसमादीपितक्रोधस्योद्यतोग्रास्त्रस्यार्जुनस्य समरमुखे न कश्चिदजय्यः। तदवगच्छ प्राप्तं क्षत्रियाणां विनाशम्। इति" इति।

७ तदा "अरे राक्षस! उग्रस्वरूप! कथं मर्यादामतिलङ्घ्यास्मत्पुरतो रूक्षमेवं वदसि?" इति दुश्शासने तर्जयति, हैडिम्बेयः सावहेळमाह, "राक्षसेभ्योऽपि भवन्तः क्रूरतमाः, येषां जतुगृहादीपनकृष्णावमर्शनबालहननादीनि वीरलोकविगीतान्यपदानानि" इति। अथ तमाह सावज्ञं सुयोधनः— "परुषं वदन्नपि दूत इति घृणास्पदं भवान्। तत्पलायस्व क्षिप्रम्" इति। तेन च हैडिम्बेयः तथा चुक्रोध यथा धृतराष्ट्रो यदि नावारयिष्यन्नूनं साहसमकरिष्यत्। संस्तभ्य च रोषं, 'कः प्रतिसन्देशः' इत्यनुयुञ्जानः सुयोधनेनागादि, "हास्यमेतत्, यत् पार्थेनैकेन वः प्रभुः कृत्स्नं राजमण्डलं निहतं वेत्ति। किं वाङ्मात्रेण वसुन्धरा जीयेत। छिद्यतां बहुभाषणम्' तिष्ठत्वाजिभूमौ। सायकैस्तस्य प्रतिवचो दास्यामि" इति।

८ तद्वचोऽनुसन्धाय घटोत्कचो धृतराष्ट्रमापृच्छ्य, "भो भो राजानः ! श्रूयतां जनार्दनस्य पश्चिमः सन्देशः, 'श्वः कृतान्तो वः पाण्डवरूपधारी सूर्यांशुभिः सममुपैष्यति' इति । तस्मात् जागृत" इत्युच्चैरुद्घोषयन् शिबिरान्निर्जगाम ।

कर्णभारः

अथ तुमुलीभूते सङ्ग्रामे, पक्षद्वयाश्रयेष्वप्यसङ्ख्येयेषु महावीरेषु सङ्ग्रथनिहतेषु, विमुक्तसिंहनादैर्नरपतिसिंहैः परिवृतः चतुरङ्गं महा-बलं बलमनुविकर्षन् युधिष्ठिरपराजयक्रुद्धो विहितारातिविजयो विजयः समरभुवमवातरत् । तमभियोद्धुं दुर्योधनप्रियचिकीर्षया उद्धृतविपक्ष-शल्यः सशल्यो निर्जगामाङ्गराजः । काममप्रतिहतपराक्रमो युद्धधौरेयः कर्णः, तदात्वे कमपि हृदयपरितापमुवाह । यदसौ मातृवचननिवा-रितमात्मानमनुस्मृत्य, "कथं स्वावरजेष्वेव प्रहरामि" इति अनुक्रोशे-नास्त ; यच्च, नाहं क्षत्रिय" इत्यतिसन्धाय विद्याग्रहणात्कुपितस्य गुरो-र्जामदग्न्यस्य शापान्निर्वीर्याणीवालक्ष्यन्त काले सुशिक्षितान्यप्यस्त्राणि, दैन्येन प्रतिनिवर्तनमिव सूचयामासुर्गजतुरङ्गमाः, शङ्खदुन्दुभयश्च निःशब्दतामगमन् ।

तथापि–

"हतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यशः।
उभे बहुमते लोके नास्ति निष्फलता रणे ॥"

इति कथञ्चित् धैर्यमास्थाय निसर्गकवचकुण्डलमहिम्ना अप्रधृष्यः अङ्गराजः मद्रराजगृहीतप्रग्रहं रथमर्जुनाभिमुखं वाहयामास।

तस्मिन्नवसरे, ब्राह्मणरूपेण प्रविश्य शक्रः तस्मान्महत्तरां भिक्षां ययाचे। "भगवन्, किं काञ्चनाञ्चितशृङ्गं गोसहस्रं ते ददामि। अथवा काम्भोजप्रभवमनिलसमवेगमश्वीयं ते विसृजामि। उत गिरिनिचयोन्नतिमन्मत्तवारणयूथं स्पर्शयामि" इति सप्रणामं तमुदारमतिरुदाजहार कर्णः। एतेषु निरपेक्षं विप्रवरं दृष्ट्वा स वदान्यमूर्धन्यः, "किमपर्याप्तः कनकनिचयोऽभिमतः। किमखिलां पृथ्वीं जित्वा ते ददामि। किमग्निष्टोमफलजिघृक्षा। नेच्छसि चेत्सर्वमेतत् किं मच्छिर एव ते प्रार्थनीयं भवति। अथान्यदपि श्रूयताम्—

अङ्गैः सहैव जनितं मम देहरक्षा
देवासुरैरपि न भेद्यमिदं सहास्त्रैः।
देयं तथापि कवचं सह कुण्डलाभ्यां
प्रीत्या मया भगवतो रुचितं यदि स्यात् ॥"

इति सानुनयमभ्यभाषत। सद्यो, "ददातु ददातु" इति कपटभूसुरः सोऽयाचत। तदात्वे तस्मिन् जातशङ्कोऽपि कर्णः दानशौण्डीरतया "धिगयुक्तमनुशोचितुम्। न प्रतिज्ञामपलपामि। अपि च पात्रेषु

यद्दत्तं तन्न शुष्यति, नापक्षीयते, न विपर्यस्यति कालेनापि । तत्तुष्य-त्वेष ब्राह्मणः" इति सव्यवसायः कवचकुण्डले आत्मनो देहान्निकृत्य तस्मै प्रादात् । गृहीत्वा चार्जुनपक्षपाती निश्चक्राम मघवा ।

४ कर्णस्त्वनुपदमेव विदितयाथार्थ्योऽपि,—

"अनेकयज्ञाहुतितर्पितो द्विजैः
किरीटिमान् दानवसङ्घमर्दनः ।
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलि-
र्मया कृतार्थः खलु पाकशासनः ॥"

इति परां परितोषतुलामारुरोह । न पुनर्वञ्चितोऽहमिति शुशोच ।

५ अथ पश्चात्तापस्पृष्टहृदयेन पुरन्दरेण पाण्डवेष्वेकपुरुष-वधार्थममोघमस्त्रं विमला नाम शक्तिर्देवदूतद्वारा कर्णाय प्रदिष्टा। तां प्रतिगृह्य, "अफल्गुवीर्यः स फाल्गुनो यत्र, तत्र प्रचोद्यतां रथः" इति शल्यं सन्त्वरयन् युद्धप्रस्थानमकरोदङ्गराजः ।

ऊरुभङ्गः

अथ रणाहतगजाश्वनरेन्द्रयोधसङ्घसमाकीर्णे, पिशितासृक्पूरपर्याप्तपारणाल्लुब्धविहङ्गमभ्रमणोड्डामरावकाशे, शङ्कुप्रासासितोमरभिण्डिपालमुसलमुद्गरगदादिभिरायुधशतैराचिततले, नृत्यत्कबन्धे, विरुवच्छिवाशिवध्वनौ, त्रस्ताधोरणतया विद्रवन्मत्तहस्तिनि सूतप्रणाशप्रचलितहयापवाहितस्यन्दनशताकुले, रुधिरासारकलिलप्रदेशे, प्रतिभयतामावहति समन्तपञ्चके, विपन्नागण्यराजन्यमण्डले क्षीणप्राये च उभयपक्षे, द्वैपायन-हलायुध-कृष्ण-विदुरप्रमुखानां कुरुकुलदैवतानां प्रत्यक्षमन्योन्यवीर्यस्पर्धिनोरतिचिरसञ्चितामर्षदुस्सहाग्रहयोः सुयोधनवृकोदरयोः प्रावर्तत महान् गदाविग्रहः। सुशिक्षितमल्ललीलाविशेषविचित्रिते बहुप्रकारप्रवृत्ते च तस्मिन्, अन्तरा निर्भिन्नाग्रललाटवान्तरुधिररूषितः भग्नांसकूटः सुयोधनगदाप्रहारशिथिलीकृताङ्गो निपपात भीमसेनः। तादृशं तमुपहसन्नाह धार्तराष्ट्रः, "न खलु, भीम, दीनं निहन्ति वीरः समरेषु। तन्मा भैषीः" इति। एवमुपहस्यमानं भीमं दृष्ट्वा कृष्णः स्वमूरुमभिहत्य तस्मै कामपि संज्ञां प्रायच्छत्। तया संज्ञया समाश्वासितः प्रत्यागतप्राणसारो मारुतिर्गदां प्रगृह्य सहसोत्थितः गर्जन् धर्ममनादृत्य अनवेक्ष्य च समयं सुयोधनोर्वोः भयदां

गदां मुमोच । तेन च जर्जरोरुः प्रस्रवद्रुधिरोपसिक्तभूतलः पपात कुरुराजः ।

५ तदा दुर्योधनापेक्षया प्रतिपन्नक्रोधं हलायुधं दृष्ट्वा सम्भ्रान्तैः पाण्डवैः श्रमशिथिलाङ्गः भीमः सद्यः कृष्णकरावलम्बलम्भितगतिर-पावाह्यत । तस्मिन्नपक्रान्ते, प्रबलामर्षसंरक्तलोचनः हलधरः राजान-मभिवर्तमानः समुत्क्षिपन् हलमुदगर्जत् – "अवधूय रणाभिसन्धिम् अनालोच्य च पुरः स्थितं मां, कथं भवान् भीमेन वञ्चितः । एष रिपुबलप्राणहरेण कालिन्दीजलवर्त्मदेशिकेन लाङ्गलमुखेन केदारानिव विदारयामि पाण्डुपुत्रान् । प्रतिपालयतु भवान् क्षणमात्रम्" इति । अन्वतप्यत च भृशं रुधिरानुलिप्तच्छविं भूसंसर्पणधूलिधूसरितम् अर्धोपरतैरङ्गैः भूमौ विवेष्टमानं पश्यन् तपस्विनं दुर्योधनम् । तमाह प्रसादं याचमानः सुयोधनः सानुनयं, "भगवन्, विमुञ्च रोषम् । जीवन्तु ते कुरुकुलस्य निवापमेघाः पाण्डवाः । अलं विग्रहकथया । प्रशाम्यतु वैरम् ।

प्रतिज्ञावसिते भीमे गते भ्रातृशते दिवम् ।
मयि चैवं गते राम विग्रहः किं करिष्यति ॥

अपि च यदहं जतुगृहादात्मनिर्वाहिणा हिडिम्बराक्षसमर्दनेन वैश्रव-णालयप्रक्षोभिणा महाप्रभावेण भीमेन छलमाश्रित्यैव जितः तदह-मद्याप्यजित एव । इदमपि पश्यतु भवान् । सर्वमेतल्लीलागोपकिशो-रकस्य भगवतो नारायणस्य संविधानकमेव । किमत्रानुशोच्यते" इति ।

३ अत्रान्तरे, पुत्रशतवियोगशोकाभिभूतहृदयो धृतराष्ट्रः पुत्रदत्तमात्मनो निवापमसहमानं कृतान्तहतकं विगर्हमाणः, "हा पुत्रक! क्वासि। देहि मे प्रतिवचनम्" इति अतिकरुणं रुदन् दुर्जयेनादिश्यमानमार्गो दुर्योधनाभिमुखमभ्यवर्तत। तमन्वास्ते स्म पतिधर्मचिह्नं नयनपट्टबन्धमजस्रैरस्रैरार्द्रयन्ती गान्धारी, प्रत्यासन्नवैधव्यदुःखतया अतिमात्रविक्लवहृदये देव्यौ च। अथानीशतया गात्राणाम् अपहृतपित्रभिवन्दनस्वातन्त्र्यस्य, प्रकाशीकृतमूर्धजं रणाजिरप्रविष्टमवरोधजनं च पश्यतः राज्ञो हृदये न ममौ मन्युपरीवाहः। तदा बालभावादज्ञातसमयविशेषदौरवस्थ्यं परिचितविधिना स्वमङ्कमारोहन्तं दुर्जयम् असह्यवेदनतया सहसा निवारयन् अतिमात्रं विषादेनान्तरदह्यत स पुत्रवत्सलः। निरतिशयसन्तापकारिणीमेतादृशीं दुर्गतिमापन्नं तनयमुपसृत्य धृतराष्ट्रः शतमुखप्रवृत्तदुःखप्रवाहः शोकाम्बुलुलितलोचनतया पुनरुक्तान्ध्यः भूमौ पतित्वा करुणतरं विललाप। तमाश्वासयन्नाह कुरुराजः, "त्वत्पादमात्रप्रणतमौलिरपरिक्षतेन मानेनैवापराङ्मुखो हतस्तव सुत इति शोको निगृह्यताम्। क्रियतां मय्यनुग्रहः" इति। अथ मातरमाभाष्य, "यदि पुण्यं मया कृतं त्वमेव अन्यस्मिन्नपि जन्मनि मम जननी भवितुमर्हसि" इत्यवदत्।

४ क्रमेण च शोकार्तमवरोधजनं यथोचितं पर्यवस्थाप्य सस्नेहमाहूय पुत्रम्, "अहमिव पाण्डवाः शुश्रूषितव्याः। कुन्त्या

निदेशे वर्तस्व। द्रौपदी सुभद्रा चोभे मातृवत्पूजयितव्ये। मन्नामावसाने युधिष्ठिरं स्पृशता त्वया तेन सह मम निवापो देयः" इत्यादिक्षत्।

५ तदात्वे, मूर्तिमानिव वीरो रसः ससम्भ्रमं कार्मुकहस्तः प्रविश्य द्रौणिः, अखण्डितपराक्रमैः भीष्मद्रोणादिभिराश्रितनिजपक्षमपि निजवाक्योन्मुखैकादशवाहिनीपरिरक्षितमपि छलजितम् आसन्नमृत्युम् अभिहतगजतुरगनररथप्राकारमध्यपतितं कुरुराजमभिवीक्ष्य, क्रोधव्यलीकाभ्यां पर्यायोपतप्तहृदयः, स्तोकावशेषे कुरुकुले प्रशाम्यन्तमपि युद्धदावानलं वैरनिर्यातनार्थं पुनरुज्ज्वलयिष्यन् धीरमेवमुदगर्जत्—"भोः कुरुराज! अद्य समुद्यतास्त्रः निशासमरमुत्पाद्य रणे तान् धक्ष्यामि पाण्डवान्। आपततु वा स्वयमेव कृष्णः आविष्कुर्वन् चतुर्भुजशङ्खचक्रादिलक्षणं गरुडे निविष्टं निजं रूपम्" इति।

६ अथ, "मा मा भवानेवम्—

गतं धात्र्युत्सङ्गे सकलमभिषिक्तं नृपकुलं
गतः कर्णः स्वर्गं निपतिततनुः शन्तनुसुतः।
शतं भ्रातॄणां मे हतमभिमुखं संयुगमुखे
वयं चैवंभूता गुरुसुत धनुर्मुञ्चतु भवान्॥"

इति सुयोधनेन निवारितसम्भ्रमोऽपि, "सर्वथा कृतप्रतिज्ञोऽस्मि। अद्यैव ब्राह्मणस्य मम वचनात् पितृभुक्ते राज्ये दुर्जयो विनाऽभिषेकं राजा भवतु" इत्यहार्यनिश्चयो बभाषे।

*

७ समनन्तरक्षण एव सुयोधनः पुरतः समुत्थितान् कुलपूर्वपुरुषान्, सकर्णं भ्रातृशतं, क्रुद्धमभिमन्युं, महार्णवान्, अप्सरसश्च विभावयन्, कालेन प्रेषितं सहस्रहंसप्रयुक्तं वीरवाहिनं विमानमधिष्ठाय स्वर्गमारुरोह ।

८ ततो निर्विण्णो धृतराष्ट्रः पुत्रप्रणाशविफलं राज्यं परित्यज्य सज्जनाश्रयणीयानि तपोवनानि रोचयामास । अश्वत्थामा च सौप्तिकवधोद्यतपाणिः सशपथं निरगात् ।

इति श्रीमन्महालिङ्गकविविरचिते भासकथासारे प्रथमो भागः ।

List of Books

—— :0: ——

लघुरामचरितम् । ... ... 0—8—0

Readers: उपक्रम पाठावलिः, प्रवेश पाठावलिः, मध्यम पाठावलिः, प्रौढ पाठावलिः (whole set) 2—12—0

Prose work:

भासकथासारः । Part I 0—12—0

„ II 0—8—0

„ III 1—8—0

Translation and Notes to Part I 0—12—0

Do Part III 0—8—0

Poetry:

किङ्किणीमाला । (Fifty short poems) 2—0—0

व्याजोक्तिरत्नावली । (with English Translation and Introduction) 2—0—0

भ्रमरसन्देशः । (Sandesakavya) 1—8—0

वनलता । (A lyric Poem in five cantos) 1—0—0

द्रविडार्यासुभाषितसप्तति: । (Auvvai's Poems in Sanskrit) 1—0—0

शम्भुचर्योपदेशः । ('A Day with Sambhu' in Sanskrit) 0—8—0

देशिकेन्द्रस्तवाञ्जलिः । 0—8—0

Drama:

कौण्डिन्यप्रहसनम् । 0—8—0

कलिप्रादुर्भावम् । in 7 Acts. (in the press.)

Copies can be had from:

THE AUTHOR